

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

М.Н. ХУДОЙНАЗАРОВА З.Х.АБДИНАЗАРОВА.,
Н. ЖУРАЕВА, М.С. СУЯРОВА

Педагогик маҳорат фанидан лаборатория машғулоти ишланмаси

АНГРЕН-2006.

Муаллифлар: М.Н. ХУДОЙНАЗАРОВА
З.Х.АБДИНАЗАРОВА.,
Н.Қ. ЖУРАЕВА
М.С. СУЯРОВА

Такризчилар:

Педагогика фанлар доктори профессор У. Алеуов
Педагогика фанлари номзоди доцент Г.Ниёзов

«Умумий педагогика ва психология» кафедраси

«Умумий педагогика ва психология» кафедраси услуб бирлашма йијилишининг 2005 йил №___ сон қарори асосида тасдиқланган.

Услубий қўлланма ТВДПИ илмий кенгашининг 2005 йил №___ баённомаси билан тасдиқланган ва нашрга тавсия этилган.

Лаборатория машјулоти.

1-машгулот. Педагогик техника ва ўқитувчининг маҳорати.

- а) Ўқитувчи-тарбиячи дарсини кузатиш орқали унинг педагогик техникасин, хусусиятлари ва бу борадаги камчиликларни аниқлаш.
- б) Ўқитувчининг нутқ техникаси ва маданиятини аниқлаш.
- в) Ўқитувчидаги педагогик техника ва маданиятини аниқлаш.

Адабиётлар:

1. Н.Азизўжаева «Педагогик технология ва пед.маҳорат».Т-2003й.145-157 бет.
2. М.М.Пирмухаммадова «Педагогик маҳорат асолари».Т 2001й 34-35 бетлар.
3. В.А.Петровский. Ум. психология. Т.1991 й. 121-130 бетлар.

Мақсад: Талабаларда педагогнинг коммуникатив фаолияти хусусиятлари дан бир шакли индивидуал суҳбатлар тугрисидаги назарий билимларни шакллантириш,устириш.

АСОСИЙ ТУШУНЧА: Суҳбат, индив.суҳбат, пед.муомила, алоқа, мулоқот узаро таъсир курсатиш.

Машгулот режаси:

1. Назарий билимларни текшириш.
2. Уқувчлар билан индивидуал суҳбатларни ташкил килиш ва утказиш,таҳлил килиш.
3. Таклиф килинган мавзу буйича уқувчилар билан индивидуал суҳбат утказиш, куринишини тузиш.
4. «Уқувчиларнинг уйларида булиб отаоналари билан суҳбатлашиш» мавзусида роллараро уйин.

2. Индивидуал суҳбат жараёнидаги муомила боскичлари:

- 1.Булажак суҳбатни лойихаштириш;
Уқувчи билан суҳбатни ташкил килиш; умумий ва узаро мос келувчи кизиқишларини излаш;
Суҳбатни бошқариш.
Утказилган суҳбат таҳлили.
3. Суҳбатнинг муваффақиятлилигининг омилларидан бирукитувчининг маданияти хақида.
4. мактаб ва оиланинг узаро ҳамкорлигининг асосий шакллари;
Уқувчиларнинг уйларида булишдан мақсад, аниқ вазифалар;
Ота-оналари билан буладиган суҳбатга қуйилган психологик педагогик талаблар.

3. 1-машк -суҳбатни ташкил килиш.

2-машк –суҳбатнинг бошлангич боскичида психологик узаро ҳамкорлик вазиятини яратиш.

3-машк – инд.суҳбатни ташкил килиш.

3.1. Суҳбат утказиш.

5. Ота-оналар билан суҳбат уйинини утказиш.

1. Суҳбат учун ҳамкорлик яратиш.
2. Муомала учун хафли сифатларни аниқлаш.

3. Узаро мос келувчи кизиқишларни топиш.
4. Самарали ҳамкорлик.
- 5.1. Топшириқлар ёзилган таркатма материалларни ечиш. /вазият/

Лаборатория машгулооти.

Педагогик фаолиятнинг барча турларида ижодий ҳолатни ташкил этиш масалаларини ривожлантириш, дарс режуссураси.

Мақсад: Уз-узининг ижодий ҳиссий ҳолатини бошқариш малакаларини устиришга дарсга рухий жиҳатдан тайёргарликни амалга ошириш укув материални системалаштириш ва танлаш қобилиятларини эгаллаш режиссёрлик қобилиятларини тарбиялаш.

Машгулот режаси:

1. Назарий билимларни текшириш.

1.1. Режиссёрлик қобилиятларини ривожлантириш, уз-узини ижодий ҳолатиним ташкил килиш буйича машқлар.

2-машгулот. Ўз -ўзини тарбиялаш-жараён ва фаолият сифатида (2с).

- а) Ўз-ўзини тарбиялаш жараёнини ташкил этиш шароитларини аниқлаш.
- б) Дарс жараёнида ўқитувчи ўз-ўзини тарбиялашини қандай воситъа ва методларидан фойдаланди.
- в) Ўқитувчининг ўз-ўзини тарбиялаш ва бошқариш қобилиятини аниқланг.

Адабиётлар:

1. В.А.Петровский. Умум. психология. Т, 1992.
2. Л.И.Рувинский. Тарбиявий иш методикаси. Т,1991.25-87 бетлар.
3. Г.Султанова. Педагогик маҳоратлар (маърузалар матни) Т.-2001 й.

Мақсад: Ишчи кайфиятини яратиш, ишчи кайфиятини бошқара олиш имкониятлари ҳақидаги тасавурларни шакллантириш ва аутоген машқлар техникаси билан таништириш; уз-узини рухий бошқариш билан шугулланишга таассуротини курсатиш ва ургатиш. \тарбия/.

Асосий тушунчалар: Кайфият, ўқитувчининг ишчи кайфияти, уз-узини бошқариш, муқуллар сиқилишини олдини олиш, уз-узини ишантириш, аутоген машқлар.

Машгулотнинг бориши:

1. Талабалар узлари хоҳлаган мавзусида қисқа дарс утадилар. Талабалар жуфтликка булинадилар, ҳар бир талаба дарс утиш жараёнидаги уз рухий ҳолатини ва шериғидан кузатган рухий ҳолатни таҳлил қилади.

2. Мавзу буйича назарий билимлар тулдирилади.

Ёритилиши лозим булган саволлар.

- Уз ҳаётий тажрибанғиздаги қандай мисоллар орқали уз-узини бошқариш муҳим эканлигини тушунтиринг.
- Ўқитувчининг уз-узини бошқаришнинг қандай усуллари мавжуд.
- Аутоген машқларнинг ўқитувчилик фаолиятидаги аҳамияти.
- К.С.Станиславскийнинг жисмоний ҳаракатлар усулидан қандай қилиб фойдаланиш мақсадга мувофиқ.
- Талабаларнинг қисқа дарс утиш жараёнидаги уз-узини бошқариш ҳолдатларини таҳлил қилинг ва уз-узини бошқариш режасини тузинг.

- Булажак уқитувчиларнинг уз кайфияти, рухий ҳолатини бошқариш методлари ва техникаси билан таништириш. Эмоционал зуриқиш мускуллар зуриқиши билан биргаликда содир булгани ҳолда уз-узини рухий ҳолдатини бошқаришга мускуллар зуриқиши сиқилишини енгиш орқали эришиш мумкин.
- 1-машк. Кул мускулларини зуриқтириш ва бушаштириш. Тугри турган ҳолда кулларингизни тугри кутарган ҳолда бармоқларингизни мушт қилиб қисинг ва шу вақтнинг узида буйин, елка-кул мускулларини зуриқтиринг. Бу ҳолатда фикран ҳаракатни унутманг. Энди мускулларингизни бушаштиринг, кулларингизни соат милди каби пастга тушуриг. Мускуллар қувончи хиссини сезасиз.
- 2-машк Сузлар орқали фаол релаксация ҳолатига келиш. Диккатни жипслаштирган ҳолда уз-узимизга буйрук берамиз. Барча диккат кулларимизда. Менинг бармоқларим бушашган ҳолда албатта шахс-талаба узининг эмоционал ҳолатида қайси мускуллар сиқилишини билиши лозим. Масалан: курқиш ҳолатида мускулларнинг купрок сиқилиши кузатилади. Шунинг учун бу мускулларни бушаштириш машқларини бажариш лозим.
- 3-машк Бушаштириш учун тасаввурдан фойдаланиш: имтиҳонга кириш олдида кучли ҳаяжонни енгиш учун сужжет ҳолатларидан фойдаланиш. /дарё, утлоқ, тоғлар, денгиз/ қуйнида соқин дам олиш.
- 4-машк. Нафас олишни бошқариш ва назорат қилиш: тез, секин, охишта нафас олиш.
- 5-машк. Мусика тинглаб дам олиш.
- 6-машк. «Инкор»
- Уз-узига таъсир қилиш ва ишонтириш дастурини тузиш. Қуйидаги қоидаларга амал қилиш лозим: қила олмайман деган тушунча булмаслиги керак. Албатта хоҳлайман, бажара оламан, бажара олардим. Уз-узини ишонтириш буйича намунавий дастур тузиш.
- Қайфиятни кутариш учун: менинг қайфиятим яхши, қайфиятим қувнок ва кутаринки ҳолатда, мен фаол ва тетик булишни хоҳлайман, мен фаол ва тетик була оламан, мен фаол ва тетикман. Мен ҳаётни севаман ва қучга туламан.
- Дам олиш учун: мен тинч ҳолатдаман, мен тула тинчлик ҳолатидаман. Мен яхши дам олаяпман ва қучга туламан, менинг танамнинг ҳар бир қисми дам олаяпти, тетиклик ва қулайлик бутун танамни тулдирыпти.
- Дарс олдида булиши мумкин булган ишончсизликни енгиш учун: мен тула тинчлик ҳолатидаман, синфга тула ишонч билан қираман, узимни бошқара оламан, менинг овозим аниқ ва ишончли, дарсда узимни эркин ва ишонч билан тутаман, мен дарсни яхши утаоламан, қайфиятим тетик, менга дарс жуда қизиқарли, болаларни уқитиш мернга ёқади, мен узимга жуда ишонаман.

3 - машғулот. Педагогик муомала ва ўқитувчи маҳорати.

- а) Ўқитувчининг таълим жараёнидаги муомала маданиятини аниқланг.
- б) Мулоқат жараёнида янги педагогик технология элементларидан, қандай фойдаланиш ҳолати.
- в) Мулоқат жараёнида техник воситаларидан фойдаланиш ҳолати ва унинг аҳамиятини аниқланг.

Адабиётлар.

1. Г. Султонова. Педагогик маҳорат. Т. 2001 й. 31-33 бетлар.
2. Л.И. Рувинский. 216-220 бетлар. Т. 1992 й. Тарбиявий иш методикаси.
3. Пирмухаммедова. Пед. маҳорат асослари. Т. 2001 й. 24-28 бетлар.
4. Халқ таълими №4. 2003 й. 34-37 бетлар

1. Ўқитувчи мактабда ўз касбдошлари билан ҳар доим ва ҳамма вақт бирга бўлади. Улар билан суҳбатлашади. Ўқитувчи ўз касбдошларига меҳрли, муруватли, улар билан ҳамнафас бўлади. Ўқитувчи иш жараёнида болалар билан ишлайди. Уларга меҳрибон, оддобли ва ахлоқли ўқитувчилар зарурдир. Ўқитувчи ҳар сафар болалар билан суҳбатлашиб борар экан, у ҳар доим болаларга ширишсухан бўлиши даркор.. агар ўқитувчи болаларга қўпол муомалада бўлар экан, ўқувчиларнинг дарсга бўлган лайоқати, қизиқиши сўнади. Натижада улар дарс қилмасликка, уй вазифаларини бажармасликка, мактабга бормасликка одатланадилар. Ўқитувчи актёр бўлможи лозимдир.

Муомала – ахборот жараёнидир. Педагог бевосита шахсларга муомалада ўз тарбияланувчилари, умуман, жамоа ҳақда, ундаги ички жараёнлар ҳақида жоят хилма-хил ахборотга эга бўлади ва хоказо. Педагог ҳам ўз навбатида муомала жараёнида ўз тарбияланувчиларига мақсадга қаратилган ахборотни маълум қилади.

Педагог муомала воситаси орқали қандай ахборот олишни қараб чиқар эканмиз, ўқувчининг шахси ҳақидаги ахборотнинг муҳимлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Муомала шахсни жоят хилма-хил шароит ва кўринишларда ўргатишга имконият беради. Педагог ўқувчилар билан муомала қилар экан, жуда майда қисмларни англаб олишга қодир бўлади. Булар сиртдан қараганда унчалик ахамиятли бўлмаседа, шахседа содир бўлаётган, уни тушуниш учун жуда муҳим бўлган аломатлари ҳам бўлиши мумкин, бунда педагог шахси катта роль ўйнайди. Айни хил ходисанинг турли кишилар томонидан талқини-унинг шахсинг ўтмишидаги тажрибасига бојлиқлиги билан изоҳланади, бу тажрибанинг уч жиҳати бор: умуман, ҳайтиё тажриба, педагогик фаолият тажрибаси ва муайян жамоа билан, ўқувчилар билан муомалада бўлиш тажрибаси.

Нихоят, педагогнинг ўқувчилар билан кундалик муомаласи шунга олиб келадикки, у ўқувчиларнинг ҳатти-ҳаракатларидаги чуқур маъно ва ҳақиқий сабаб турли вазиятларда пайқаб олади, бунинг учун намуна сифатида, ўзи тез-тез қайд қилган далилилардан ва ўқувчиларнинг хулқ-атвор усулларида фойдаланади. Ўқитувчининг ўқувчилар билан муомаласи тарбияни бошқариш воситаси сифатида қаралиб, бирлаштирувчи ўрнини тўлдирувчи вазифасини ҳам бажаради. Муомало ўро муносабатлар доирасида содир бўлади. Бошқариш воситаси бўлган муомала фаолиятдан олдин содир бўлади. Бошқариш воситаси муомала ўқувчиларнинг фаолиятини ҳамроҳлик қилади, ниҳоят, бошқариш воситаси бўлган муомала фаолиятдан кейин боради.

2. Шарқона муомала маданияти асосан ўзбекларда кенг ривожланган. Биз ўзбекларда муомала маданияти жуда кучли. Айниқса ўзбек аёлларида уларнинг юриш-туришида, маданиятда, чиройда, гўзалликда, хулқ одобда, фазилатда ва муомала маданиятида биринчи ўринда туради. Мисол қилиб айтадиган бўлсак эркакларимиз ишдан келишганларида, бизнинг ўзбек аёллари чиройли муомала билан кутиб оладилао. Уларнинг қўлларига сув қуйиб, тоза сочиқ тутадилар. Буларнинг ҳаммаси муомала орқали содир бўлади. Мулойим сўзга бахил бўлмагил, халқ мулойим сўз эшитмаса, сўз шайдоси эмас, балки мол-дунёси шайдоси бўлиб қолади. қаттиқ сўз демагил, яхши сўз дегил, токи сен ҳам яхши сўз эшитасан.

Шарқона муомала ҳар бир ўзбек хонадониде учрайди. Муомалали кишилар билан суҳбатлашгинг келади. Агар бир инсонинг уйига меҳмон бўлиб борсанг, у сени ширин муомала билан кутиб оса демак ўша оилада муомала маданияти кенг тарқалаган. Сен ўша оила аъзолари билан суҳбатлагинг келади. Муомала маданиятини ўрганасан. Айниқса, чет эллардан кишилар келиб сенинг даргоҳингда меҳмон бўлса сен уларни очик чехра ширин муомала билан кутиб олгин.

Улар сенинг шарқона муомала маданиятингни мақатб кўкларга кўтаради. Сенинг муомала маданиятингни ўрганади. Муомалали бўлиш бу ўша инсонинг кўрки, унинг обрўси ва хулқ атвори.

Дархақиқат, халқимиз азал-азалдан ахлоқий фазилатларга бой бўлган. Ота-боболаримиз фарзанд ўстирар эканлар, уларнинг хулқ атворларига, гап-сўзларига, кишилар олдида ўзларини қандай тутиб, нималар ҳақида фикрлашиб ўз мақсадларини қандай сўзлар билан тушунтиришларига катта аҳамият берилган. Улар фарзандларининг кўрсилик қилиши, катталар суҳбатига аралашishi, ноҳўя ишларига зинхор-базинхор йўл қўймаганлар. Бу нарсаларга фарзанд тарбиясининг энг муҳим томони деб қараганлар.

Шарқона одоб минг йиллар мобойнида Исломий тарбия қоидалари асосида таркиб топиб, такомиллашиб борганлиги тарихдан маълум. Чунки, Қурони Карим оятлари мазмуни, Пайғамбар алайҳиссалом ҳадирлари, шарқ алломалари ва файласуфларининг китоблари тарбиямизнинг манбаи бўиб хизмат қилган.

Исломий тарбия мусулмонлар ҳаётининг барча қирраларини, ҳатто майда жиҳатларигача камраб олган. У гўдакларни эмизишдан тортиб, қандай кийинишларигача, овқатланиш одобидан тортиб, кўча-куйда, катталар қошида ўзини қандай тутиши лозимлигигача барча жиҳатларни ўз ичига олган. Энг асосийси, исломий одоб фарзандларнинг ҳаоло, пок, меҳнатқаш, илмга интилувчи, катталарни, айниқса, ота-онани ҳурматлаш руҳида тарбиялашнинг шарт қилиб қўйган.

Муомала – ахлоқ кўрки саналади. ҳар бир кишининг қандай дунёқарашга эгаллиги, билимлилиги унинг муомаламида маълум бўлади. Муомала – инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа воситаларидир. Муомалада асосий восита тил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тил-алоқа қуроли дейилади. Инсонинг тили шириш, муомаласи маданиятли бўлса, қисқа вақт ичида халқ орасида обрў-эътибор топади. Сўзга чечанлик, ҳеч қачон кишига обрў келтирмайди. Шунинг учун ҳам ўтмишда яшаб ўтган мутафаккирларимиз тилга, сўзга ҳурмат билан ёндашишларини уқтириб ўтганлар. Улуј бобомиз Алишер Навоий муомала маданияти, хушмомалалик тилнинг аҳамияти тўјрисида, ширинсўзлик ҳақида нурхикмат фикрлар баён қилганки, бугунги кунимиз учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. «Тил ширинлиги - кўнгилга ёқимлидир, мулојимлиги эса фойдали. Шири сўз кўнгиллар учун асал каби тотлидир», - дейди А.Навоий. педагог болаларга билим бериш учун бир қатор улар нутқининг ривожланишига ҳам алоҳида аҳамият беради ва бунда у турли педагогик усуллардан фойдаланади.

3. Болалар нутқини ўстиришда педагог муҳим аҳамиятга эга: бир томондан. Унинг нутқи болани ўқитиш ва тафаккурини ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, педагогнинг тунқ образли, чиройли, жарангдор, намунали бўлмоји бола диққатини ўзига тортмоји лозим. Зотан нутқ педагогнинг ўз мутахассислиги қай даражада лойиқ эканлигини ифодаланйдиган ўлчов, кўрсаткич ҳисобланади. Шунинг учун нутқ устида ишлаш нутқ маданиятини такомиллаштириб бориш ҳар бир педагогнинг энг асосий ижтимоий бурчи ва масъулияти ҳисобланди. Таълим-тарбия ичида нутқнинг таъсир кучи ниҳоятда каттадир. ўқитувчининг нутқида унинг ҳисси, интилишлари, ирода на эътиқоди акс этади. У нутқ ёрдами билан ўқувчиларда хурсандчилик, руҳланиши, муҳаббат, садоқат, жазабланиш, нафратланиш хисларини тујдиради. Халқ билан бирга туриш, бирга яшаш муошарат деб аталади.

Одамларнинг бир-бирлари билан бўлган муносабатларининг гўзаллиги, мулојимлигига «Мушорат одоби» дейилади. Инсонинг энг улуј, лекин мураккаб ва машаққатли фаолиятларидан биродамлар орасида, яъни жамиятда ўз ўрнини топиб яшашида. Бу фаолиятнинг мураккаблиги шундаки. Кўпчиликка қўшилиш, улар билан аҳил бўлиб яшаш учун инсонда шунга яраша муомала ва муносабат бўлиши керак.

Муомала ва муносабат кўпчиликнинг дилига тўғри келмайдиган кўпол ва дилозор одамни кўпчилик ёқтирмайди. Инсонлар хушфёъл, ширинсуҳан мард муомаласи ширин кишиларни дилдан ёқтиришади ва ҳурмат эътибор қилишади. Инсонлар орасида муносиб ўрин топиш, иноқ, иттифоқ яшаш шартларидан бири одамнинг камтарлигидир. Камтарин инсон ҳеч қачон ўзининг ютуғи билан мактанмайди, ҳамма вақт камгап, содад бўлади. Аммо инсондаги камтарлик самимий бўлмоғи зарур.

Сўз инсон қалбини илитади, сўз инсон қалбини жараоҳатлайди. «Тил яраси кетар, сўз яраси кетмас» деган халқ мақоли бекор айтилмаган эмас. Чунки сўзнинг қудрати бениҳоя катта. Инсон ўз сўзига, тилига ниҳоят этиёткор бўлмоғи лозим. Айрим ёшларимизда сўзга, тилга эътибор анча суст. Энг аввало, ёшларга муомала маданиятини, катталар олдида маҳмадоналик қилмасликни, ктталар гапини бўлмасликни, ёши улуғларга гап қайтармасликни ўргатишимиз зарур.

Адабий тил - тафаккур қуроли. Адабий тилга палапартиш муносабат, ноаниқ, тахминий эҳтимол билан фикрлаш демакдир. Тилдаги равшанлик равшан фикр натижасидир, турган гапки, равшан ифодани талаб этади.

Ҳаёт, тил, урф-одатларнинг табиийлиги, миллатнинг кучига куч қуилади, ҳаётда дабдабалилик, тилининг жимжимадорлиги тантиқ урф-одатлар эса уни ожизлик ва халолликка маҳкум этади. Ўзбек адабий тили: минг йиллар мобойнида халқ ўз ҳаётининг, ўз фикрлари, ўз туйғулари, ўз удумлари, ўз интиқоми, ўзининг буюк истиқболининг майин, шукҳли, беҳад, бой, доно, шоирона ва меҳнат қуроли бўлган ушбу тилни яратади.

1. Муомала маданияти ҳамма жойда керак. Иш жойда, транспортда, уйда ... шунинг учун ҳам биз ким билан қандай муомала қилишни билишимиз керак. Инсоннинг қанчалик билимли, ақл-заковатли эканлиги муомала орқали намоён бўлади.

Одамлар бутун ички дунёни, мақсадни, муомала ва муносабатларини бир-бирларига сўз ёрдамида етказишади, амалга оширади. Шу туфайли сўзлашув муносабатлари кишиларнинг муомулалари ёқимли, иши ҳам юришгай бўлади. Бундайларни одамлар ёқтиради, ҳармат қилади. Сўзлашув ҳам ўзига хос санъатдир. Бу санъатни мукамал ўрганиш ҳар бир инсонга зарур. Шу билан бирга, оан тилини мукамал ўрганмоқ ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир. Тилни билгач: уни ишлата билаш санъатини эгалламоқ инсон учун зарурдир.

Ширинсўзлик ва гўзал нутқ ҳеч қачон, ҳеч қаерда сотилмайди. Бунга эришмоқлининг биргина йўли био, бу ҳам бўлса тинимсиз ширин сўзлашаш машқ қилмоқликдир. Бу эса асосан кўп китоб ўқиш йўли билан амалга оширилади. Муомала инсоннинг кимлигини кўрсатувчи юзидир.

Мақсад: педагогик муомаланинг моҳияти, ўқитувчи фаолиятида мулоқот маданияти, мулоқатни ташкил этишда миллий ўзбек урф-одатлари, умуминсоний кадрларнинг устиворлиги ҳақида тушунтир.

Таянч тушунчалар:

Муомала педагогк мулоқат. Шарқона тарбия муошарат одоби, мулоқат маданияти.

Назорат учун саволлар.

1. Педагогик муомала деганда нимани тушунаси?
2. Муомала маданияти ҳақида сўзланг.
3. Миллий маданиятнинг мулоқатга таъсири нимада?

4 - машгулот. Овозини ишлатиш ва нутқ малакаси.

- а) Ўқитувчининг дарс жараёнидаги овоз хусусиятини аниқланг.
б) Ўқитувчи овозининг шовқинларга кўра ўзгаришини тахлил қилиш.

Адабиётлар:

1. Кудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Т. Уқитувчи, 1993й. 12-18 бетлар.
2. Л.В. Рувинский тарбиявий иш методикаси, Т. 1991й. 6-12 бетлар.
3. Г. Султонова Педагогик маҳорат. Марузала матни, Т. 2001й 26-30 бетлар.
4. Муҳидинова А.Г. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти. Т, ўқитувчи, 1995й 9-11 бетлар.
5. Халқ таълими Т. 2003 й. №4 сон 52-55 бетлар. Педагогик таълим 2002 й №4 сон 14-16 бетлар.

1. Маълумки, тил инсон ақлий фаолиятининг энг олий ва асосий воситасидир. Чунки инсонни бошқа жонзотлардан ажратиб турадиган ҳам тил эмасми! Шундай экан, инсон ақлий фаолиятнинг энг олий махсуллари тафаккур мевалари тил ва нутқ орқали рўёбга чиқади. Тил тафаккур махсуллариининг ҳаётга тадбиқ этилишига восита бўлувчи қудратли қуролдир. Қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири «Қобуснома» да ҳам тил ва нутққа алоҳида эътибор берилганки, улар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганини кўрамиз. Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари-нотикликни аъло деб билади: Билгинки, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши».

Шунинг учун ҳам киши суҳандон ва нотик бўлишини таъкидлайди. Муаллиф нотикликни эгаллашнинг йўлини тинимсиз меҳнат ва ўрганиш деб уқтиради.

И.А.Каримов таъкидлаганидек, биз миллий меросимиздан баҳраманд бўлмојимиз лозим. Буни эса аждодларимиз ёзиб қолдирган бой меросимизни яна ҳам талаба ёшлар онгига сингдириб бориш лозим. Буюк бобомиз А.Навоий сўзга шундай баҳо берган:

Сўздурки, нишон берур улукка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жанондин.
Инсонни сўз айлади жудо хайвондин.
Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Тилнинг олижаноб имкониятлари нутқ орқали нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади. А.Навоий тил ва нутқ муносабатларини шундай изоҳлайди: «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номақбул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир». Демак, тил ҳар қанча қудратли зўр бўлмасин, у нутқ учун қурол сифатида хизмат қиларкан. Унинг куч-қудрати нутқ жараёнида намоён бўлар экан. Агар тил ўқ бўлса, нутқ камондир.

Ўқнинг қудрати камоннинг қобилиятига ҳам бојлик.

Тил миллатнинг ноёб хазинаси бўлиб, доимо ојзаки ва ёзма ҳолда намоён бўлган. Бой, ёрқин, мароқли нутқ, у ким бўлишдан қатъий назар инсон пури ҳисобланган.

Нутқ маданияти жуда катта ва кенг соҳа бўлиб, у боланинг кундалик оддий салом-алигидан тортиб, кимга нимани, қачон, қаерда ва қандай сўзлашигача бўлган барча нутқий жараёнларни ўз ичига олади. Нутқ маданияти фақат нутқни эгаллаш йўллариини эмас, балки ундан фойдаланиш маданиятини ҳам тарбиялайди. Нутқ маданияти ўқитувчиларда ижодийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда ојзаки, ёзма шаклларида тўјри, равон ифодалаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш, тил сезгиларини тарбиялашга хизмат қилмоји лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда нутқ маданияти: ўз фикрини нутқ шароитига мос равишда турли шароитларда баён эта олиш воситаларини, маънони турли шаклларда бера олиш йўллариини, бадий, илмий, ижтимоий асарларни ўрганиб, улар ҳақидаги фикр-мулоҳазани, шахсий муносабатни ојзаки ва ёзма шаклларда тўјри баён эта олиш маданиятини ифодалайди.

Инсон нутқи ранг-баранг. Дўстларнинг суҳбати ҳам, санъаткорнинг сахнадаги монологи ҳам, талабани аудиториядаги жавоби ҳам нутқнинг бир кўринишидир.

Шароитга қараб нутқ турли хилда намоён бўлади. У баъзан истак-тилак, баъзан чақирик-мурожаат, баъзан эса инсон кувончи ёки руҳий изтиробни шаклида ифодаланади. Нутқ ички ва ташқи кўринишларга эга. Ички нутқ одамнинг ўз ичида гапирадиган пассив нутқи бўлиб, у иккинчи кишининг иштирокини талаб этмайди. Шунинг учун ҳам бу нутқ ўз-ўзига қаратилган нутқ саналади ва уни назорат қилиб бўлмайди. Ички нутқ оўзаки ва ёзма сифатида хизмат қилади.

Шунинг учун нутқ маданиятини ички нутқни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор беришга тўғри келади. Ташқи нутқ бошқаларга ва назорат қилиш мумкин бўлган фаол нутқ бўлиб, бу нутқ кўпроқ-оҳанг ва турли имо-ишоралар билан алоқадордир. Оўзаки нутқда фикрни ихчам ифодалаш мақсадида тўлиқсиз гаплар кенг қўлланилади. Нутқнинг бу тури бир ёки бир неча киши томонидан амалга оширилади ва монологик, диалогик шаклда намоён бўлади.

Монолог нутқ бир кишининг бошқаларга қаратилган нутқи ҳисобланади ва ҳикоя қилиш, хабар бериш, ўқиганни қайта сўзлаб бериш, ўзи савол бериб, ўзи жавоб бериш шаклида намоён бўлади.

Диалогик нутқ-икки ва ундан ортиқ киши ўртасида амалга оширилади. Нутқнинг бу кўринишини ўзига хос хусусиятларга эга бу нутқ кенг жумлаларни талаб этмайди. Шунинг учун диалогик нутқ таркибида тўлиқсиз гаплар жуда кўп бўлади.

Бундай нутқ нутқ таркибида сўроқ ва ундов гаплар ҳам учрайди.

Оўзаки диалогик нутқда сўз билан ифодалаш қийин бўлган бир қатор воситалар: мимика, имо-ишоралар, оҳанг ҳам шунга қаради. Ўқитувчиларда шу воситаларни тарбиялаш муҳим вазифалардан биридир.

Назорат саволлари:

1. Тил – инсон ақлий фаолиятининг энг асосий воситасидир.
2. Нутқнинг инсон ҳаёти ва таракқиётидаги ўрни қандай?

2. Ўқитувчилар томонидан ўқув материални тўғри яхши тушуниб олиш жараёни ўқитувчи нутқининг мукамаллигига боғлиқдир. Одатда ўқувчилар муаллимнинг сўзлаша олиш маҳорати, қобилиятини қай даражада эканлиги тез эътибор берадилар. Муаллим томонидан баъзи бир сўзларни, товушларни нотўғри талаффуз қилишга ўқувчилар орасида кулгига, мазах қилишга олиб келади. Шунингдек, бир оҳангдаги нутқ ўқувчиларни зериктиради, аксинча очиқ кўнгил билан ўтказилган суҳбат давомида кўтаринки руҳдаги нутқ оҳанги, яъни катта шавқ-завқ билан олиб бориладиган бундай суҳбат ўқувчиларга қалбакидек туюлар ва ўқитувчига нисбатан ишончсизлик уйјотади. Баъзи бирлар, сўз ҳам унинг ўзига хослиги ҳам инсонга инъом этилган деб ҳисоблайдилар. Лекин замонавий физиологик илмий тажриба, овоз сифатини тубдан ўзгартириши мумкин эканлигини тасдиқлайди. Бу фикрни тарихий мисоллар ҳам тасдиқлаши мумкин. Масалан, Қодимги Грециялик Демосвен ўзидаги баъзи бир нуқсонларни енгиб, ўша даврнинг буюк ваъзхони бўлиб етишган.

Бу борада биз ҳикматли сўзларни мисол қилсак бўлади:

Машақатсиз қўлга кирмас ҳеч истак,

Имиллаган мисоли бекордир.

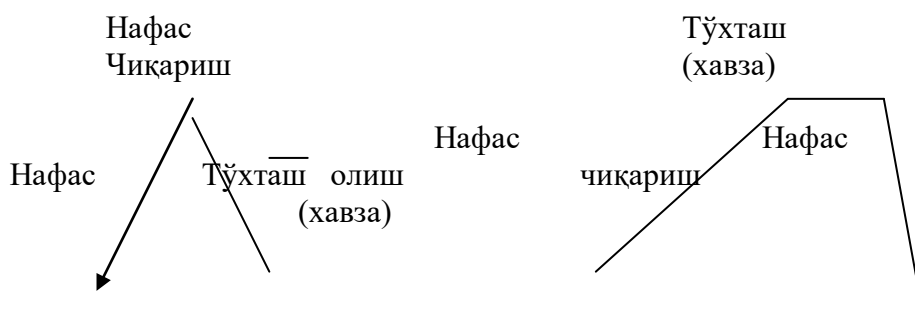
Тани гулдек нозик ўша тенгбадан

Дајал ҳаммол яхшироқ мингбордир.

Нафас олиш: икки хил бўлади оддий нафас олиш ва фонацион нафас олиш. Фонацион нафас олишнинг оддий нафас олишдан фарқи нимада?

Оддий нафас олишнинг вақтида бурун орқали олаётган ва чиқараётган нафаснинг олинishi ва чиқарилиши вақти тенг ва қисқа бўлади.

Оддий физиологик нафас олишда изчиллик бу нафас олиш, нафас чиқариш, тўхташдан иборат.

Овоз нафас чиқаришдан ҳосил бўлади. Шунинг учун доимий сўзлайдиганлар учун нафас олишдаги изчиллик-нафас олиш, тўхташ ва узоқроқ давом этган нафас чиқаришдан иборат бўлиши керак.

Ўқитувчининг нафас олинишини тартибга солиш учун жуда кўплаб машқлар белгиланган. Шулардан бири, ерга чалқанча ётган ҳолда бурун орқали узоқ вақт давом этган чуқур нафас олиш ёки шу ҳолатни тик турган ҳолда қайтариш нафас олиш органларини тўғри ишлашга ёрдам беради.

Кўпчилик ўқитувчилар ўртасида табиий овозга, яъни ҳам жарангдор, ёқимли овозга эга бўлганларни учратиш мумкин. Лекин табиий овоз ҳам вақти билан ўз кучини йўқотади, ўзгаради. Яъни шуни айтиб ўтиш керакки, ҳар бир инсон овози кучли, ўзгарувчан ва жарангдор бўлиши мумкин.

Ўқитувчи овозининг хусусиятлари нимадан иборат; 1. Бу овознинг кучи. Овоз кучи товуш органларини ишига, уларнинг фаолиятига ҳамда нафас чиқаришга боғлиқдир. 2. Товушнинг қанча масофага етказилиши. Бу билан мутахассислар ўқитувчи овозини қай масофага етказа олиш ва уни қай йўл билан созлашни аниқлаб оладилар. 3. Ўқитувчи нутқида овознинг ҳаракати ва ўзгарувчанлиги муҳим аҳамиятга эга. Товуш ҳаракати унинг баланд-пастлигига боғлиқ. Одам овози осонгина 2 октава баландлигида ўзгариб туриши мумкин, аммо кундалик нутқимизда 3-5 нота кучида овоз ишлатилиши мумкин. 4. Диапазон-овоз кўлами, кенглиги. Унинг чегараси товушнинг қанчалик паст ёки баладалигига боғлиқ. Овоз чегарасининг кичрайиши бир хил оҳангдаги нутқга айланади. 5. Товушнинг ўзига хос сифатлари-овоз тембрига боғлиқ, яъни майин, аниқ жарангдор овоз бўлишга боғлиқ. Юқорида айтиб ўтилганлар йиллар давомида тажриба асосида амалга оширилади. Овозни тарбиялаш-бу давом этувчи ҳамда яқка ҳолда амалга оширувчи жараён. 6. Энди ўқитувчи овозининг гигиенаси устида бир неча сўз айтамыз. Мутахассисларни ўтказган махсус илмий тадқиқот ишлари шуни кўрсатадики, доимо нутқ билан боғлиқ бўлган касб эгалари орасида товуш органларини касалланиши жуда кўпдир. Ўқитувчилар орасида бундай касалланган 40,2 % ташкил этади.

Овоз бузилишининг сабаблари хилма-хилдир. Асосан тўрттаси жуда кўп учрайди:

- ҳар куни овозга бериладиган ортиқча ҳаракат, нагрузка;
- овоздан тўғри фойдаланмаслик;
- овоз гигиенасига амал қилмаслик;
- овоз органлари кучининг тујма пастлиги.

Профессионал касалликни олдин товуш гигиенаси билан шујулланиш ва шу жойдан мактабда баъзи шароитларга риоя қилиш керак. Ўқитувчи ҳар кунги ишдан сўнг 2-3 соатга узоқ гапиришдан ўзини тийиши керак. Шунинг учун бир қаторда ўқитувчилар нафас олиш йўли, нерв системаси, овқатланиш тартибига ҳам эътибор

бериши керак. Жуда ҳам совук ёки иссиқ, аччиқ, спиртли ичимликларни истеъмол қилиш: чекиш ојиз бўшлији ва товуш органларига салбий таъсир этади.

Ојиз бўшлији ва товуш органларини қуриб қолишини олдини олиш учун ош содаси ва йодни аралаштириб ҳосил бўлган суюқлик билан ојизни вақти-вақти билан чайқаб туриш керак.

Шу борада яна бир неча маслаҳат:

-бир оҳангдаги нутқ овоз бериши аппаратларини тез чарчатади, чунки бу вақтда товуш органларидан фақат бир гуруҳ мускуллар ишлайди. Нутқ қанча ифодали бўлса, овоз шунча сојлом бўлади:

*Бўрнинг ҳар куни чангини ютиш зарарли,
шунинг учун доска артадиган мато нам бўлиши
керак;

*Дарсдан сўнг ўқитувчи совук ҳавода тез юриб
бўлмайди, чунки совук ҳаво нафас олиш ва
товуш органларига салбий таъсир кўрсатади.

Дикция-талаффуз тарзи, талаффузни аниқ
равшанлиги даражаси.

Назорат саволлари:

1. Нутқ техникаси деганда нима тушунилади?
2. Ўқитувчи нутқи қандай бўлиши керак?

3. Ўқитувчи учун тўјри талаффуз-энг керакли қурол ҳисобланади, чунки ўқувчилар ўқитувчи тушиниши учун нутқи, талаффузи равон, ҳар бир бўјин, сўз ва товушларни аниқ айтиш керак.

Ритмика-овоз мароми ёки вазни. Баъзи бир сўзларнинг, бўјинларнинг талаффузи, уларнинг тезлиги-нутқнинг суръатини ташкил этади.

Овоз тезлиги-ҳар бир ўқитувчининг фазилати нутқ мазмуни ва муомала вазиятига бојлиқ.

Пауза темпи ва нутқнинг ёқимли бўлиши нутқ
оҳангини ташкил этади.

Бир оҳангда нутқ зерикарли бўлиб, қизиқиш ва
диққатни пасайтиради.

Демак, нутқ техникаси ҳақидаги тушунчага эга бўлгандан сўнг доимий машқ қилишга ўтиш керак. Нафас олишни бир маромга келтириш, талаффузнинг аниқ-равшанлиги даражасини машқ қилиш, товуш органларини мустаҳкамлаш керак.

Ўқитувчи овози равон, жарангдор, аниқ ва ўзига жалб этадиган бўлиши керак. Ўқув материални қийин жойларини ўқитувчи овозини секинлатган ҳолда тушунтириб, қолган вақтда тезроқ гапириш мумкин.

Айниқса мавзу асосида хулоса вақтида, яъни қоида, қонун, ақидаларни ифодалашда овоз тезлигини камайтириш керак.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир ўқитувчида нутқ маданияти бўлиши зарур. Чунки ҳар бир педагог ўз нутқи, чиройли ва равон ўқиши, муомала маданияти билан ўқувчиларга намуна бўлади.

Назорат саволлари:

1. Пауза ва темп тўјрисида тушунча беринг.
2. Талаффуз- ўқитувчи учун энг керакли қурол деганда нимани тушунаси?

4. Ўқитувчи доимо ўзининг нутқ маданияти устида ишлаш ва такомиллаштириб бориши лозим.

Бадиий ўқиш – эмоционал таъсирчан, эстетик баркамол, бадиий етук жонли сўз санъатидир. Сўз санъатида бадиий ўқиш даражасига етиш учун анчагина техник, мантикий ва эмоционал асосларини ўзлаштириш лозим.

Бадиий ўқиш санъати ўз шаклланиш тарихида «бадиий сўз», «бадиий ўқиш», «адабий ўқиш», «ифодали ўқиш» каби бир талай номлар билан аталиб, анчагина бой назарий ва амалий тажрибалар билан мустаҳкамланди.

Бадиий сўз санъатининг ижтимоий мавқеи жуда кенг. Бу мавқеи оддий кундалик, оилавий суҳбатдан бошлаб халқаро аҳамият касб этувчи минбар нутқларигача бўлган кенг муҳитни қамраб олади. Бадиий сўз санъати бу маънода катта сиёсий – ижтимоий, тарбиявий ва кундалик эҳтиёжни қондирувчи беқиёс қуроли сифатида намоён бўлади. Бадиий сўз санъатини ижтимоий мавқеига кўра уч қисмга ажратиш мумкин:

1. Санъат тармоқларида бадиий сўз.

2. Маориф тармоқларида бадиий сўз.

3. Маданият тармоқларида бадиий сўз.

Ўқиш санъатининг махсус режалаштирилган кўриниш болалар бојчасиданок бошланган.

Болалар бојчаси маориф тармоқларида бадиий сўзни асл ижрочилик маъноси билан қўллайдиган дастлабки босқичдир. Маълум программа асосланган бојчадаги бадиий сўз бу соҳаларда «декламация» деб аталадими, «маъноли ўқиш» ми, «овозли ўқиш» ми, «ифодали ўқиш» ми ёки «бадиий сўз» ми ҳуллас, қандай деб аталишдан қатъий назар, боланинг эстетик тарбиясида муҳим рол ўйнайди.

Мактабларда бадиий сўз «ифодали ўқиш» деб аталади ва махсус режа асосида ўқитилади. Бу ҳам ўзининг қатор хусусиятларига эга, чунки ўқувчи бу аснода фақатгина ифодали ўқиш билан чегараланмай, ўша асарнинг адабий, бадиий хусусиятларини ҳам ўрганади. Шунинг учун ҳам бадиий сўз санъатининг бу кўриниши катта масъулият ва билим талаб қилувчи босқичдир.

Д.Т.С. ларда «Умумий ўрта мактаб битирувчиси»:

Бадиий матнни тўғри, тез ва ифодали ўқиши:

- ўрганилган бадиий асар қаҳрамони ҳолатини ҳис этиш ва ҳиссиётини ўзгаларга муйаян даражада еткази олиши: - каби қатор талаблар қўйилган. Ўқувчини бу ҳақиқий ҳиссий сезиш ҳолатига олиб келишлик эса, ўқитувчидан юксак даражада бадиий сўз санъати маҳоратини эгаллашликни талаб этади. Бадиий сўз санъати ўқитувчи кундалик турмушининг ажралмас қисмидир. Чунки, ўқитувчининг нутқи унинг асосий иш қуролидир. Синфда дарс бера туриб хирилдоқ овоз билан ўқувчилар олдида фикрини равон ифодали олмайдиган, дарсни тумтоқ баён этувчи муаллимнинг аҳволи аянчлидир.

Шунинг учун бадиий сўз санъати ўқитувчи эгаллаши лозим бўлган, кундалик эҳтиёж учун зарур бўлган санъатдир.

Олий ва ўрта махсус ўқув юртлири, маориф тармоқлари бадиий сўз санъатини асл маъноси билан қўллайдиган охириги босқичдир.

Педагогик маҳорат кун таркибий қисми бўлган бадиий сўз санъати икки қисмга бўлинади.

1. Нутқ техникаси.

2. Бадиий ўқиш

Сўз санъати маҳоратини эгаллаш чојида сўз санъатининг техник асосларини ўзлаштирмасдан туриб бадиий сўз санъатини эгаллаб бўлмайди.

Бадиий сўз санъатининг иккинчи таркибий қисми бўлган бадиий ўқиш ҳам анча мураккаб босқичларни ўз таркибига олади. Бу қисм, шартли равишда учга бўлинади:

1. Ифодали ўқиш. 2. Бадиий ўқиш. 3. Бадиий сўз.

Ифодали ўқиш. Ифодали ўқиш бадиий сўз санъатининг дастлабки босқичи бўлиб, ўзига хос муайян шарт ва қоидаларга эга. Ифодали ўқишнинг асосий шартлари адабий методлари:

А) Тиниш белгиларига риоя қилиш. Б) мантиққа путр етказмаслик.

В) ўша методларни дона-дона ва буро-буро, тушинарли қилиб ўқиб боришдан иборат.

Бадиий ўқиш. Бадиий ўқиш ўзининг дастлабки босқичи бўлган ифодали ўқишнинг барча хусусиятларини ўз таркибига олади: унга кучли ҳис - ҳаяжон, ички кечикма ҳам қўшилади. Бадиий ўқиш адабий материални ифодали ўқиш босқичига кўра чуқурроқ ўзлаштириш жараёни билан боғлиқ бўлганлиги учун асар мазмунини ифода этувчи ҳис-ҳаяжон, кечикма етакчи омил бўлиб келади.

Бадиий сўз. Бадиий сўз босқичи, сўз ижрочилиги санъатининг энг юксак, энг баркамол босқичидир.

Юқори маҳоратга эга бўлган ўқитувчидан ками билан бир – икки соат давомида ўқувчиларни «ушлаб» туришга қодир бўлиши мавзуни ўқувчиларга етказиб бериш чоғида нутқи бадиий етукликка эришган бўлиши, мантиқий ва ижодий вазифаларни узликсиз бажара олиши керак.

Нутқ техникаси

Маҳоратли педагог мавзуни ўқувчиларга гапириб бериш билан чекланмай, уни жонлантириш, бадиий етук шаклда уни талқин этиши лозим. Аслида бадиий сўз санъатининг сеҳр ва қудрати ҳам шундадир. Жонсиз қуруқ текстни жонлантириб ўқувчиларга бадиий шаклда етказиб беришда нутқ аъзолари нафас ва овознинг хизматлари каттадир. Нутқ аъзоларининг алоҳида бўлаклари фаолияти қуйидагича:

1.Нафас аппарати. 2. Буғиз. 3. Овоз найчалари. 4. Оғиз бўшлиғи.

5. Тил. 6.Лаблар. 7. Бурун бўшлиғи . 8. Жај.

Нутқ аъзолари ўз ўрни ва фаолиятига кўра актив ва пассив бўлади. Артикуляция пайтида энг муҳим ишни актив нутқ аъзолари: овоз найчалари тил, юмшоқ танглай, жај ва лаблар бажаради.

Артикуляция машқлари.

Нутқ жараёнида лаб, жај, тил, (талаффуз аъзолари) нинг турлича шаклланиви ҳаракатига артикуляция дейилади. Артикуляция машқлари нутқ товушларининг аниқ талаффузини таъминлашни кўзда туттади. Товушлар ва сўзларнинг талаффуз этилишига эса дикция дейилади. Машқларни бажарилиши эркин, оддий ҳаётий, соддадан мураккабга қараб бажарилади.

Нутқ аъзоларининг мўътадил ва нармал талаффузи меъёрини таъминловчи машқлар асосан қуйидагилардан иборат:

А.Лаб машқлари:

- 1.Юқори лаб машқи.
- 2.Пастки лаб машқи.
- 3.Бирлаштирувчи машқ.
- 4.Умумий машқ.
- 5.Юқори лабни «тараш» машқи.
- 6.Пастки лабни «тараш» машқи.
- 7.Лабларни чуччайтириш машқи.
- 8.Лабларни айлантириш машқи.

Б.Тил машқлари:

- 1.Тилни чиқариш ва тортиш.
- 2.Лабларни ялаш.
- 3.Юзларни туртиш.
- 4.Тилни айлантириш.

Нафас.

Нафас айниқса бадий сўз санъатида жуда катта аҳмиятга эга. Нафас олиш аъзоси асосан ўпка бўлиб, бурун билан чуқур олинган нафас ўпка пуфакчаларини тўлдиради ва ишлатиш жараёнида ўпка сиқилиб нафасни эркин ҳеч бир натижада тўјри тлаффузли ва жарангли нутқ таъминланади.

Махсус ва мустаҳкам чиниктирилган нафас базаси мавжуд бўлмаса, бадий сўз ёки, умуман сўз билан бојлиқ бўлган ижрочилик санъати кўринишларида мантикий ва бадий етук асар яратиб бўлмайди. Шундай жумлалар ҳам мавжудки, улар қанчалик бўлмасин бир нафасда ўқишни талаб этади. Бундай пайтларда албатта мустаҳкам нафас баъзасига эга бўлиш шарт. Нафасни онгли ишлата олиш учун уни мустаҳкамлаш йўли ва услубларини билиш эҳтиёжи тўјилади. Шунинг учун нафас манбалари уларнинг фаолиятини чуқур идрок этиш зарур.

Унли товушларнинг артикуляцияси.

Унли товушлар: и, э, а, о, у, у ва уларнинг тлаффузи ҳамда «ё» лашган е, ё, ю, я товушларининг талаффузи.

Бадий ўқишнинг мантикий асослари.

Бадий ўқишнинг мантикий асоси «асар» яъни, «мавзу муҳитни ўрганишдан бошланади».

Мавзунини мукамал ва тўјри талқин этиши учун уни ҳар томонлама ўрганиб чиқиш шарт. Бу иш муаллифни ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганишидан бошланади. Аслида асар муҳитини ўзлаштирмай туриб, унинг тўјри талқини ҳақида ўйлаш имконсиз. Чунки асар муҳитини ўрганиш, муаллифлик тили, услуби асрлик тарихий асослари ва яна қатор хусусиятларини ўрганмоқ демакдир.

Мавзу

Мавзу нималар ҳақида: баҳс юритаётгани, асосини аниқлаб олиш, энг асосийси маънавий теранликка эришиш, яъни мавзу моҳиятига етиш ўқитувчининг бош мақсади бўлмоји лозим. Негаки мавзу моҳиятини англаб етмасдан ўқувчиларга тўла қонли мавзу тўјрисида маълумот бердим деб айта олмаймиз.

Юя

Ёзувчининг асосий айтмоқчи бўлган фикри, яъни унинг «юя» сидир. Биз юяни аниқлаш чоји асарнинг юявий қимматини ҳисобга олишимиз ва асар юясидан келиб чиқиб ўз юямизни илгари суришимиз керак бўлади. Чунки педагогик маҳоратда «олий мақсад» сари интилиш юяни илгари сурувчи интилиш бўлади.

Бизда кўпинча кириш, асосий қисм ва хулоса деб қабул қилинган. Хўш нега пед. маҳоратда «сюжет» деб аталяпти?

Чунки дарс ижод жараёнига айлантирилиши шарт. У ўқитувчининг ижоди сифатида қайтадан яратилаётган илмий ижодий асар бўлиб вужудга келди. У энди илмийлик ҳамда бадийликни ҳамма талабига жавоб бериши керак.

Бадийликни ҳамма талабига жавоб бериши керак. Шунинг учун биз «сюжет» сўзини қўллашликни тўјри йўл деб билдик.

Бадий сўзнинг талқиний асослари

Кўриш.

Мавзунини дарсда сўзлаб берар эканми, биз албатта мавзуга алоқадор воқеа - ҳодисалар жараёни тасаввуримизда жонланади, воқеалар жараёни бир – бир ички

кўзимиз олдидан ўтаверади ва шу воқеаларни кузатиб бориб биз гапириб беришимизга ўрганишимиз керак.

Муносабат

Гапириб бераётган воқеа - ҳодиса, муҳит, образлар ва барчаси билан ички муносабатда бўлишимиз, объект билан муносабатнинг мустаҳкам алоқасини яратишлик вазифаси сақланиб қолинади.

Темп ва ритм.

Ўқувчилар билан алоқа воситаси бўлган сўзда темп ва ритмни аҳамияти жуда юқоридир. Бир маромда нутқ, ёқимли овоз кўзларни мантиқий узлуксизлик йўли ҳаммаси ўқувчини ўз сеҳри ила ушлаб туради.

Назорат саволлари:

1. Бадиий ўқишнинг мантиқий асослари ҳақида сўзланг.
2. Бадиий сўзнинг талқиний асослари ҳақида сўзланг.

5 - машгулот. Ўқитувчининг тарбиячилик маҳорати.

- А) Ўқитувчи-тарбиячининг таълим-тарбия жараёнидаги педагогик маҳоратини аниқланг.
- Б) Ўқитувчи тарбиячи фаолиятидаги ижодкорлик маҳоратини аниқланг.

Адабиётлар:

1. Л.Н.Рувинский «Тарбиявий ишлар методикаси» Т.1991 й. 200-216 бетлар.
2. Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўјриси» даги қонуни. Маърифат газетаси 1997.йил. 30 август.
3. Мунавваров «Педагогика» Т., 1996 йил.
4. Г.Султонова «Педагогик маҳорат» маърузалар матни.Т.2001 й. 31-36 бетлар.

Тарихга назар солсак, комил инсон тарбияси аждодлармизнинг ҳамини фикри ёдида, диққат эътиборида бўлганини кўрамиз. Юртбошимиз соҳибқирон Амир Темурнинг «Куч адолатдадир» деган иборасига «Куч-билим» ва тафаккурда деб бежиз қўшимча киритмади. Негаки янги демократик, ҳуқуқий жамият курилишида маърифатли, зийли ёшлар қанча кўпайса жамиятдаги тараққиёт муқаррар равишда ривожланиб ортиб боради. Зеро билимли дунёқараши кенг йигит-қизларимиз жаҳолатга қараши фақат маърифат кучи билангина кураша оладилар. Бунда асосан тарбиячи – ўқитувчиларнинг маҳоратлари каттадир.

Ўқитувчидан ўқувчиларга нисбатан муайян ҳолатда турсагина (бу ҳолат уларнинг ёшига қараб турлича бўлади) педагогик таъсир кўрсатишни муваффақиятли амалга ошира олади. Мазкур ҳолат ўқувчилар билан муомала соҳасида ўқитувчининг асосий йўл-йўриқдан иборат бўлиб, у ўқувчиларнинг психологик ёш хусусиятларига монанд бўлади.

Турли ёшдаги ўқувчиларнинг муомаласига таъсир кўрсатиш субъекти бўлган ўқитувчи тутган йўл ва маҳорати ни умумлаштирилган тавсифини қуйдагича тасаввур қилиш мумкин. Қуйи синифларда ўқувчи ташкилотчи бўлиб майдонга чиқади. В.Далнинг лујатга қараганда тузувчи таъсис этувчи (ташкил этиш – йўлга қўйиш, қатий асослаш деган сўздан) маънони билдиради. Педагогик кичик ёшдаги ўқувчилар ҳаётга таъсир кўрсатишнинг асосий мазмуни уни ташкил этиш зарурати билан белгиланади.

Кичик ёшдаги ўқувчилар коллективларидан талабчан ва қувноқ тарбиячи бўла оладиган, болаларнинг фаол ижодкорлик билан тўла ҳаётни ташкил этиб, улар орасида ўзаро хайрхоҳлик, јамхўрлик вазиятини, завқли вазиятни вужудга келтирадиган

тарбиячилар катта обрў-эътибор қозонадилар. Болалар катта ёшдаги бундай кишиларни ўз дўстлари деб қабул қилишга мойилдирлар.

Бундай муносабат энг яхши муносабатдир, чунки у катта ёшдаги кишига ташкилий вазифаларни ҳал этишини осонлаштиришади, тарбия вазифаларини моҳирлик билан самарали ҳал этишга ёрдам беради. Ўсмирлар ўқийдиган синфларда ўқитувчининг ҳолати раҳбар деган $=|||=|=|=|$ этишга ёрдам беради. Ўсмирлар ўқийдиган синфларда ўқитувчининг ҳолати раҳбар деган сўз билан ифодаланиши мумкин. В.Даль бу сўзни қуйидагича, яъни кўрсатувчи, мураббий, ишбоши, бошловчи деб таърифлайди. Педагогларнинг ўсмирларга таъсир кўрсатишнинг асосий мазмуни уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилиш зарурути билан белгиланади, бу фаолият ўз-ўзини ташкил қилишнинг кўпроқ улушини ўзига қамраб олади, бу эса ўқувчининг таълим-тарбия жараёнининг раҳбари сифатида, ўқувчиларга қуйидаги талаблар мазмунини очиб беради. Ўсмирлар педагогик талабларни онгли ва сидқидилдан бажаришлари учун талаб мавзуга нисбатан ўқитувчи ва ўқувчининг бир хил йўл тутуши зарурдир. Юқори синфларда ўқитувчининг ҳолати консультант, яъни муайян соҳада маслаҳатлар берувчи мутахассис сўзи билан ифодаланиши мумкин. Ўқитувчи юқори синф ўқувчилари билан мулоқот йўли билан муомала қилганда ўтмиш жоявий мероснинг муҳим аҳамиятини тасдиқлаб бериш лозим. Бундай ҳолда у кенг муаммолар бўйича маслаҳатчи бўлиб келади ва юқори синф ўқувчиларига самарали таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Ўқитувчи жамоа аъзолари билан гаплаша олиши ҳам керак.

Ўқувчилар жамоаси билан муомала кўпинча суҳбат, лекция, ахборот шаклида бўлади. Бииринчи навбатда суҳбатни қандай бошлаш, қандай қилиб дарҳол ўқитувчининг гапларига болаларнинг диққатини тортиш, қизиқтириш ҳақида гапириб ўтамиз. Жумладан, мавзуга диққат тортиш, уни тушунтириш, таҳлил қилиш, мақола, цитата келтириш мумкин. Бунда ўқитувчи суҳбат олиб бораётганда анча қисқа, лекин етарли аниқ қилиб очиб бериш вазифаси туради. Бунга мисоллар, $|=|=|=|$ лар системаси баён қилинади. Ҳар қандай суҳбат болаларни қизиқтира олиши лозим. Фаолият йўналишларида кенг миқёсда жорий этилиши лозим бўлган «Она юрт», «Ёш ишбилармон», «Ёш ҳунармандлар», «Мерос», «Меҳр-шавқат», «Табиат ва инсон», каби ишлар қўллаши болаларни тарихини ўрганиш ва уни тартиб қилиш, халқ урф-одатлари, болалар ўйинларини ўрганишда катта ёрдам беради. Болалар ва ўсмирлар орасида катта-ю кичикка доимо жамхўр бўлиш, айниқса бемор ётган қариялар ёки тенгдошга бўлган меҳр-мурувватни аямаслик фазилатларини сингдира олиш мураббий ва тарбиячиларни муҳим ишидир. Бунинг учун улар ўз тарбияланувчилари билан оромгоҳ ҳудудида истикомат қилаётган кекса, ёлғиз бемор қариялардан хабар олиши, уларнинг уй ишларида кўмаклашиши, зарур бўлса кичик таъмирлаш ишларини олиб бориши мумкин.

Оромгоҳларда кўнгилли дам олиш учун спорт билан шуғулланиш, турли хил ўйинлар ўтказиш, касб танлаш, бичиш-тикиш, каштачилик ва ҳоказолар.

2 режа.

Ҳақиқий педагог фақат билимга эмас, сўзлашиш маданиятига ҳам эга бўлиши керак. Мактабда, умуман ўқиш жараёнида 2 та асосий шахс-ўқитувчи ва ўқувчи бўлади. Бу иккала шахснинг дарс жараёнида уларнинг бир-бири билан тўғри муносабатда бўлиш, ўқувчи шахси шаклланишида таълимий-тарбиявий жараён эффектив (яхши натижа берадиган, фойдали, нафли таъсир этадиган метод) таъсир кўрсатади. Юқорида айтганимиздек ўқитувчи ўқувчининг психологик хусусиятини, қобилиятини ҳисобга олган ҳолда унга мурожат этиши керак. Дарс жараёнида педагог ўқувчи шахсини пестга урмасликка ҳаракат қилиши, фақат буйрук, жеркиш оркали тарбияламаслиги керак. Ўқувчи ўзин ва ўқитувчи ҳуқуқларини мустақил анлай билиш керак. Масалан, 8 йиллик мактабнинг директори шундай деди: «Мен бир ўзим ўқувчилар билан курашиб келяпман, аслида эса, ҳамма курашиши керак». Бу мактабнинг директори ўқишни,

интизомни яхшилашга интиляпти. Лекин бунинг учун тўјри йўлни танламайди, яъни – ўқувчиларга қарши кураш олиб бориши, уларни ўз хохишига мутъе қилиш, шахсни ерга уриш. Шулар натижасида қуйидаги чоралар кўрилади: мажлисларда шарманда қилиш, ваъда бердириш, ота-оналарни чақиритиш ва хоказо. Натижада, ўқувчи ва ўқитувчи бири-бирига қарма-қарши бўлиб қолади. Аслида эса ўқувчи билан ўқитувчининг мақсади, йўналиши бир жойга қартилган бўлиб, улар ҳамкорликда иш олиб боришлари шарт. Педагог фақат билим бериб қолмай, балки бошқаларнинг ва ўзининг ҳаёти учун масъулиятни ҳис қиладиган шахсни, фуқарони тарбиялаши керак. Бунда эса кураш орқали эмас, гуманистик муносабатлар орқали эришилади. Шундай муносабатлар орқали ўқувчи ўз тақдирининг она юртнинг хўжайини эканлигини ҳис этиши, ҳар томонлама ривожланишига эришишимиз керак.

Педагог билан ўқитувчиларнинг муносабати бўлимида ўқитувчи катта роль ўйнайди. Чунки у етакчи ролини бажаради.

Муносабат-педагогик фаолиятининг энг асосий профессионал куралидир. Педагогик муносабат эса-бу педагогнинг ўқувчи билан дарсда, дарсдан ташқарида бўлган профессионал муносабат. Бу муносабат ижобий психологик климат яратиш учун қаратилган. Нотўјри педагогик муносабат ўқувчининг иккиланишига, хотираси, даққатининг бўлинишига, мустақил фикр юрита билиш, ҳоҳишни кескин пасайтириб юборади. Натижада фақат ўқитувчига эмас, балки унинг фанига ҳам ўқувчи томонидан негатив қараш пайдо бўлади.

Педагогик (фаолият) муносабат, социал-психологик процесс сингари қуйидаги функциялари билан характерланади; шахсни англаш, информация алмашиш, фаолиятнинг ташкил этилиши, роллар алмашуви, ҳамдардлик ва ўзини ишонтириш.

Муносабатнинг информациявий функцияси, маънавий бойликларни ва материаллар алмашувини таъминлайди, таълим-тарбиявий жараёнда ижобий мотивизация учун шароит яратади. Ўқитувчи учун болани тушуна билиш, уларнинг ҳтиёжларини билиш муҳим. Дарс режасини туза туриб, фақатгина информацияни ўқувчи томонидан ўзлаштиришни эмас, балки, мустақил ўз фикрини баён этишни ҳам инобатга олиш зарур. Ўқувчини дарсга қизиқтириш ва раҳбатлантириб туриш керак.

Бојчанинг муҳити мактабдан анча фарқ қиладди. Бојчада педагог- тарбиячи болага таълим-тарбияни асосан ўйин фаолит орқали беради. Ўйин фаолиятдан ташқари машјулот жараёнида, меҳнат фаолияти орқали болани ҳар томонлама ривожлантириб, унда билим ва кўникмаларни шакллантиришга ҳаракат қиладди. Тарбиячи қандай фаолиятда бўлмасин бола билан бевосита муносабатда бўлиб, у етакчи рольни ўйнайди. Тарбиячи бола тарбиялашдан аввал уни психологик жиҳатдан ўрганиб чиқиши керак. Болага бақирмаслик, жеркмаслик, ва уни шахсини дўстлари олдида пастга урмаслиги керак. Педагог болани қўлла-қувватлаши, тўјри муносабатда бўлиши шарт. У болада ўзига нисбатан ишонч ҳосил қилиши керак. Болага таълим-тарбия бериб бўлмайди. Чунки ўзини эркин ҳис қилмаган бола ҳеч қачон нормал ривожланмайди. Бу кўрқув болада тарбиячига нисбатан, бојчага нисбатан нафрат уйјотади. Кўрқувни ҳис қилган бола ҳеч қачон тарбиячи томонидан берилган информацияни қабул қилмайди. Чунки боланинг диққати бўлинган бўлади, унда иккиланиш, пассивлик пайдо бўлади. Бундай вазият тузилмаслиги учун тарбиячининг нутқи аниқ равон ифодали бўлиши керак. Агар машјулотда пассив қатнашса, уни актив бўлишга жалб қилиш; бола нотўјри жавоб берса-унга бақирмасдан хатосини тушунтириш, болани рајбатлантириш, уни кўнглига йўл топиш ҳар бир тарбиячининг вазифасидир.

3 р. Ижодий фаолиятда маҳорат.

Тарбиячининг ижодкорлиги асосан болалар билан ўтказиладиган бирор бир тадбирларни уюштиришда намоён бўлади. Бу тадбирларни уюштиришда мақсад асосан

болаларни ақлий ривожланишига. Болаларни тўјри таҳлил қилишга, тўјри фикрлашга ва тушунишга қаратилган бўлиши керак.

Масалан: Наврўз байрами, куннинг II ярим куни кўнгил очар соатлар. Тујилган кунлар ва бошқалар.

Бу тадбирлани ўтказишдан асосий мақсад болаларни жамоага тўплаб ва жамоа бўлиб, ижод қилишга қаратилган. Энди жамоа бўлиб бажариладиган ишни қандай ташкил қилишни босқичларга бўлиб чиқамиз.

(Жамоа бўлиб бажариладиган иш)

- I. Биринчи босқич-жамоанинг дастлабки иши.
 - II. Иккинчи босқич-ишни жамоа бўлиб режалаштириш иши.
 - III. Учинчи босқич-жамоа бўлиб бажариш ишига тайёргарлик.
 - IV. Тўртинчи босқич-жамоа бўлиб бажариш ишини ўтказиш.
 - V. Бешинчи босқич-жамоа бўлиб бажариш ишини яқунлаш.
 - VI. Олтинчи босқич-жамоа бўлиб бажариш ишининг натижаси.
-
- I. Босқичда тарбиясиз болалар билан суҳбат уюштириб, уларни жамоа бўлиб бажариш қандай иш бажармоқчи эканликларини аниқлайди. Масалан, биз ким ва нима учун ишламоқчимиз? Қачон? Қаерда? ким билан, ким бошчилик қилади?
 - II. Босқичда тарбиячи болалар билан бажариладиган ишни режасини тузиб олади. Бунинг учун кичик-кичик гуруҳлар тузиб, уларда силар нима қилмоқчисизлар? Ким учун бажармоқчисиз? Деб болаларни қизиқиши ва бажарадиган ишга муносабатини аниқлайди.
 - III. Босқичда тарбиячи тадбирни ўтказиш ташкилотчи раҳбарини аниқлайди. Уларга консультациялар беради. Барча масалаларни биргаликда ҳал қилиш кераклиги, тадбирга тайёргарликни ва ўтказишини назорат қилиш бир-бирлари билан тажриба алмаштиришни маслаҳат беради.
 - IV. Босқичда жамоа бўлиб бажариш ишини ўтказиш жамоа режалаштирган ишини амалга ошириш бу даврда тарбиячи барча эгалланган билимларни ишга солади ва шуни яхши чиқиши учун ҳаракат қилади. Масалан, «ота-оналар бурчагига ҳар хил фото, стенд, деворий газеталар».
 - V. Босқичда жасоа бўлиб бажариш иш якунини қай даражада эканини? Нимани бажара олдинг? Нимани бажара олдинг ва нима учун каби саволларга жавоб изланади. Масалан, тарбиячи ҳар бир тарбияланувчидан мана шу саволга жавобларни фикрлашга, аниқлашга қаратади.
 - VI. Иш натижаларини биргаликда муҳокама қилади ва уни иш тажрибаси сифатида бошқа гуруҳларга алмаштирилади. Методик қўлланма қилиб ишлаб чиқилади. Масалан, болалар бојчасида тарбиячиларнинг иш тажрибалари.

Таянч тушунчалар:

Тарбия, дарсдаги маҳорат, тарбиячи маҳорати, ўйин, меҳнат фаоияти, ижодий фаолият.

6- машгулот. Коммуникатив таъсир кўрсатиш малакасини ривожлантириш.

- а) Мактаб тарбиявий иш режаси асосида ўтказиладиган тарбиявий тадбирлардан биринчи кузатиш ва муҳокама қилиш.
- б) Бирорта тарбиявий тадбирнинг кенгайтирилган ишланмасини тайёрлаш.
- в) Тадбирни ўтказишда иштирок этувчи шахсларнинг томошабинларга коммуникатив таъсирини кузатиш ва унинг сабабларини аниқлаш.

Адабиётлар:

1.Н.Азизхўжаева «Педагогик технология ва пед.маҳорат».Т-2003й.145-157 бет.

2. М.М.Пирмухаммадова «Педагогик маҳорат асолари».Т 2001й 34-35 бетлар.

3. В.А.Петровский. Ум. психология. Т.1991 й. 121-130 бетлар.

Коммуникатив қобилият –бу педагогик ўзаро алоқалар доирасидаги ўзига хос тарзда намоён бўладиган мулоқот қобилиятидир.

Психологияга оид адабиётларда каммуниватив қобилиятларнинг бир неча гуруҳлари фарқланади:

1. Кишининг бошқа кишини билиши. Бу қобилиятлар гуруҳида кишига шахс сифатида, шахсининг алоҳида қиёфаси, мотиви ва хатти-харакатларига баҳо бериши, кишининг ташқи кўриниши, хулқи ва ички дунёси нисбатига баҳо беришни,.. савлати,.. имо-ишора, мимика, пантомимикасини «ўқий» олишни камраб олинади.
2. Кишининг ўз-ўзини билиши. У ўз билимини, қобилиятларини ўз харкатери ва ўз шахсининг бошқа қирраларини ҳамда ташқаридан ва унинг атрофидаги кишилар унга нисбатан қандай баҳо бериши лозим бўлса, шундай баҳо беришни кўзда тутаяди.
3. Мулоқот вазиятини тўғри баҳолай олиши. Бу вазифтни кузатиш, унинг кўпроқ ахборот берадиган белгиларини танлаш ва унга диққатни жалб қилиш; юзага келган вазиятнинг социол ва психологик мундарижасини тўғри идрок этиш ва баҳолаш қобилиятидир.

Инсоннинг ўзини қуршаб турган олам билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати одамлар ўртасида уларнинг ижтимоий ҳаёти ва энг, аввало ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар системасида юз беради. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар бир-бирлари билан муайян алоқа ва муносабатлар, мулоқотлар орқали боғланишлар ва фақат шу ижтимоий алоқ ва муносабатлар орқали уларнинг табиатга нисбатан муносабатлари мавжуд бўлади, ишлаб чиқариш воқе бўлади. Обьективлик яъни объектив муносабатлар ва алоқалар (боғланганлик, бўйсунганлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам муносабатлари ва бошқалар) ҳар қандай реал гуруҳда муқаррар ва қонуниятли тарзда юзага келади.

Муносабат – одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишнинг кўп қиррали жараёнидир. Муносабат биргаликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айрбошланишини ўз ичига олади. Бундай ахборот айрбошланиши муносабатнинг коммуникатив жиҳати сифатида таърифланиши мумкин. Одамлар муносабатга киришаркан, муносабатнинг энг муҳим воситалардан бир сифатидаги мулоқотли амалга оширувчи тилга мурожат қиладилар. Муносабатнинг иккинчи жиҳати – мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати – нутқи жараёнида фақат сўзлар билан эмас, билки ҳаракатлар, хатти-ҳаракатлар билан айрибошланишдан иборат. Универмаг кассаси олдида ҳисоб-китоб амалга ошираркан, харидор билан сотувчи хатто улардан биронтаси ҳеч қандай сўз ишлатмаса ҳам ўзаро мулоқотга киришади, харидор кассирга харид қилинган нарса учун товар чеки ва пул тақдим этса, сотувчи чек уриб. қайтимини санаб беради. Ниҳоят, муносабатнинг учунчи жиҳати муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларини тақазо қилишидир.

Масалан: муносабат бўйича шериклардан бири бошқасини ишонса бўладиган, ақилли, тушинадиган, тайёргарлик кўрган киши сифатида идрок этиши ё идрок этмаслиги олдиндаёқ у ҳеч нарсани тушунмайди ва хабар қилинган нарсанинг фаҳмига етмайди, деб ҳисоблаши муқаррар. Шунджай қилиб, ягона муносабат, мулоқот жараёнида шартли равишда учта жиҳатни коммуникати (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок этиш) жиҳатларни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Ана шу учта жиҳатнинг бирлиги ҳолида ўрганилаётган муносабат биргаликдаги фаолиятни ва унга жалб этилган одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этиш усули сифатида майонга чиқади. Муносабат қонуниятларини билиш ҳамда муносабат ўрнатиш малаклари ва қобилиятларини ривожлантириш педагог учун айниқса муҳимдир. Негаки, унинг касбига кўра вазифаси ҳам асар у ўқувчларни ўзи билан биргаликдаги фаолиятга унумли жалб қила билган, тарбиявнинг мақсадлари ва вазифаларига жавоб берган тарздаги ўзаро биргаликдаги ҳаракат ва ўзаро ҳамжиҳатлини йўлга қўя олган, яъни тўлақонили педагогик муносабатни ўрната олган тақдирдагина муваффақиятли ҳал этиши мумкин. Амалга оширилиши шакллари жиҳатидан қараладиган педагогик муносабат – педагог ва таълим олаётганларнинг ўзаро биргаликда ҳаракати усуллари системасидир. Бунда, аввало, ахборот айрбошлаш, ўқитувчи томонидан турли хилдаги каммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчи билан ўзаро ҳамжиҳатлик ва ўзаро мулоқатлар ўрнатиши муносабатнинг мазмунини ташкил этади.

Ўқитувчи фаолиятининг дидактик ва хусусан таркибий вазифаларини ўқитувчи билан ўқувчилар коллективи ўртасидаги сермаҳсул мулоқот жараёнини ташкил этмасдан туриб етарли даражада, унумли тарзда амалга ошириб бўлмайди. Шу тариқа педагог фаолиятида муносабат, биринчидан, хусусан ўқув вазифаларини ҳал этиш воситаси сифатида, иккинчидан тарбиявий жараёни психологик жиҳатдан таъминловчи система сифатида, учунчидан, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида тарбия ва таълимнинг муваффақитли олиб борилишига имкон бердиган ўзаро муносабатларнинг муайян системасини ташкил этиш усули сифатида ва ниҳоят, тўртинчидан, бунингсиз мактаб ўқувчисининг индивидга хос хусусиятларини тарбиялаб бўлмайдиган жараён сифатида майдонга чиқади. Педагогик муносабат деганда педагог ва ўқувчилар жамоаси ўртасида ўзаро биргаликдаги ҳаракатларнинг мазмунан ахборот айрбошлашдан, ўқув таркибий таъсир кўрсатиш ва ўзаро ҳамжиҳатликни ташкил этишдан иборат системаси, усуллари ва малакалри тушунилади.

Такт – тўқнашиш – бу одамларнинг ўзаро муносабатини тартибга келтирувчи ахлоқий категориядир.

Ўқитиш жараёнида ўқувчилар ва ўқитувчи ўртасида 2 хил эмоционал мулоқат турлари содир бўлади.

а) салбий ҳис - туйғуларга асослаган мулоқат.

б) ижобий ҳис – туйғуларга асосланмаган мулоқат.

Педагогик такт ўқитувчига балалар билан ижобий эмоционал мулоқатда бўлишга ва улар билан психологик алоқани ўрнатишга ёрдам беради. Педагогик тактнинг талабларига риоя қилган ўқитувчи ўзида мулоқатнинг демократик усулини ишлаб чиқади ва ҳақиқий (Мулоқот маданиятини эгаллайди) маданий алоқага эришади. Педагогик такт ўқитувчига балалар билан мулоқот жараёнида ҳар қандай имзолардан ҳоли бўлишига ва ўзаро муносабатларни тўғри шакллантиришга ёрдам беради.

Такт сўзи «тўқнашиш» маъносини билдиради. Такт – бу одамларнинг ўзаро муносабатини тартибга келтирувчи ахлоқий категориядир. Хушмуомала хулқ инсонни ҳурмат қилишни талаб қилади. Педагогик такт ўқитувчининг профессионал сифати унинг педагогик маҳоратнинг бир қисмидир. Педагогик такт ўқитувчиларга нисбатан тўғри муносабатни таъминлаш йўлларида биридир. ўқитувчининг усули ва методлари оптимал тадбиқ қилиниши керак.

Педагогик такт ўқитувчининг вазмин хулқида намоён бўлади (яъни чидмлилик, ўзини тута олиш). У ўқувчига нисбатан ишончни белгилайди. ўқитувчининг ўқувчиларга нисбатан бўлганишончи уларни ишлашга рајбатлантириш керак. ўқитувчининг маданий алоқаси, такти, унинг ўқувчилар билан бўлган ўзаро

муносабатининг турли формаларда, дасларда, дарсдан ташқари ишларда, дам олишда намоён бўлади.

Ўқитувчининг такти дарснинг ҳамма этапларида керакдир. Айниқса, ўқитувчи ўқувчиларни хулқини ва билимини баҳолаётганида бунга катта аҳамият бериши керак. Такт ўқувчини жавобини эшита олишда ифодаланади. ҳамма ўқувчилар уларни жавобларини қунт ва хурмат билан эшита оладиган ўқитувчига жавоб беришни яхши кўрадилар.

Ўқитувчи ўқувчилар олдида актёр сингари ўз ролини ижро эта олиши керак. Яъни турли хил вазифтлардан чиқа олиши керак.

Демак, ўқитувчи ўқувчилар билан мулоқот жараёнида улар билан ҳаикорликда ишлаши педагогик тактнинг талабларига риоя қилиши ва мулоқот тактикасини эгаллаган бўлиши керак.

Педагогик такт маҳорат билан биргаликда ҳосил бўлади. У ўқитувчининг маънавий етуклигининг ўз устида ишлаб, орттирган махсус билимлар ва маҳоратнинг натижасидир. Энг муҳим ўқитувчи болаларнинг ёш психологиясини ва индивидула хислатларининг билиш керак. Шу билан бирга ўқитувчининг ахлоқ асослари ва нормаларини, болаларнинг хатти-ҳаракатида маънавий томонни кўра билиш ҳам жуда муҳимдир. Ўқитувчи зиддиятли вазиятдан чиқиши учун қуйидаги қоидаларни ҳисобга олиши керак.

1. Авваламбор ўқитувчи зиддиятни бартараф этиши керак.
2. Хатти-ҳаракти билан шеригига таъсир қила олиши керак. (ўқувчига, ҳамкасбига).
3. Сухбатдошининг хатти-ҳаракати, юз берган вазиятни тушунмасдан туриб, хулоса чиқарига шошилмаслиги керак.
4. Мақсадда келишиши, яъни ўқувчи билан бабојлиқликни иложи борича аввалроқ англаб олиши муҳимдир.
5. Хулоса тўјри чиқарилганлигига ҳаммани ишонтира олиши.

Ўқитувчининг болалар билан муомаласи муваффақиятли бўлиши кўп жиҳатдан унда педагогик қобилиятни мавжудлигига, маҳоратига бојлиқ бўлади. Психологида педагогик қобилиятлар деганда инсоннинг муайян психологик хусуситларини тушуниш қабул қилинган. Бу хусусиятлар уларнинг ўқитувчи вазифасида болаларни ўқитиш ва болаларга таълим беришда юксак натижаларни қўлга киритишнинг шарти ҳисобланади. Маълумки, шахснинг у ёки бу қобилиятларини ҳосил қилувчи хислатлат ва хусусиятлар орасида бир хиллари етакчи рол ўйнача. Бошқалари ёрдамчи роль ўйнайди.

Биринчи навбатда прцептив, яъни идрок қилиш соҳасига таалуқли бўлган хусусиятлар (улардан энг муҳимроји кузатувчанликдир) етакчи роль ўйнайди. ўқитувчига ўқувчининг психологиясини, унинг психик ҳолатини ўхшаш тарзда идрок этиш, муайян олда умуман синф келлективининг аҳамиятга тўјри баҳо бериш имконини беради. ўқитувчи шахсининг ўзаро фикр алмашув билан бојлиқ хусусиятлари таркибий қисми сифатида эмпатия, яъни ўқувчиларнинг психик ҳолатини тушунишга ва уларга ачинишга тайёарликни ҳисоблаш мумкин. Бунинг зарур шарти болаларга бўлган муҳаббатдир. Ниҳоят, ўқитувчи шахсининг ўзаро фикр алмашув билан бојлиқ хусусиятларининг учунчи таркибий қисми деб ижтимоий ўзаро ҳаркатда бўлган юксак ривожланган эҳтиёжни ҳисоблаш мумкин. У билимларни бошқаларга беришга, болалар билан муомала жамоасини ташкил этиш истагида намоён бўлади. Ташкил этиш қобилияти ҳам педагогик қобилиятларнинг таркибий қисмидир. У барча ўқувчиларнинг ҳар хил фаолият турларига жалб қилишида, жамоанинг ҳар бир ўқувчига таъсир кўрсатиш куралига айланишади, ҳар бир ўқувчига фаолият, вазиятни таъминлаб беришда намоён бўлади.

Ташкил этиш қобилияти ҳам педагогик қобилиятларнинг таркибий қисмида. У барча ўқувчиларнинг ҳар хил фаолият турига жалб қилишида, жамованинг ҳар бир ўқувчига таъсир кўрсатиш куралига айланишида, ҳар бир ўқувчига фаолият, вазиятни таъминлаб беришида намоён бўлади. ўқувчига ижтимоий ўзаро ҳаракатда бўлган, унда мавжуд бўлган педагогик назорат майдонга чиқади.

Р:4. Педагогик қобилиятлар структурасига кирадиган ёрдамчи хислар ва хусусиятлари.

Педагогик қобилият структурасига кирадиган ёрдамчи хислар ва хусусиятлардан: бу аввало, ақл-дрокнинг муайян хисларлари: ҳозиржавоблик, танқид кўзи билан қраш, собитқадмлик ва бошқа бир қатор хислатлардир. ўқитувчининг нутқи: нотиклик қобилиятларини мавжудлиги, сўз бойлиги ва ҳаказолар ҳам муҳим роль ўйнайди. Табиатда бир қадар арнистик хусусиятига эга бўлиши (ҳаёл, фантазия ишлата билиш) ҳам ўқувчилар билан муомалада муваффақиятга эришишда муайян рол ўйнайди. Тажриба ва маҳсус тадқиқотлар бунинг батамом ҳақиқий нарса эканлигини кўрсатади.

Масалан, шахс перцептив хусусиятларнинг энг муҳим элементи бўлган кузатувчанлик ўқитувчининг педагогик тажриба ҳосил қилиш жараёнида ҳам, унинг маҳсус куз-жайрати натижасида ҳам ривожланади, такомиллашади. ўқитувчи ўзининг ижтимоий-психологик кузатувчанлигини, яъни ўқувчиларда турли характер хусусиятлари, майилларини пайқаб олиш қобилиятининг эмас, шу билан бирга уларнинг пайдо бўлиш ваиятига мувофиқ юаҳо бериш маҳоратини ривожлантирига қодирдир. ўқитувчи ўз ўқувчиларини улар муҳитидаги ўзаро муносабатларни, ўзининг улар билан ўзаро муносабатларини ҳозирги дақиқада қандай бўлмасин, худди шундай идрок этиш ва кўриш маҳоратини, яъни таълим-тарбия жараёнида рўй бераётган нарсаларни ичидан идрок этиш маҳоратини доимо такомиллаштириб бориш лозим.

Бу эса осонгина қўлга киритилмайди. Гап шундаки, педагогнинг идрок этиши ҳар қандай кузатувчининг идрок этишига ўхшайди, чунки педагог ҳамини ўқувчиларга нисбатан ташқи вазиятдан туради, маълум даражада улардан. Уларнинг фаолиятдан (унинг ташкилотчиси бўлса ҳам) узоқлашган бўлади. Шу сабабли педагог ўзи кўрсатган нарсаларга ўзининг ижтимоий ривожланиш жараёнида идрок қилган норматив мулоҳазаларини онгли ва онгсиз равишда келиши мумкинки, педагог учун янги бўлган ҳодисалар унинг ўзида мавжуд бўлган нормалар ва тасаввурлар асосида анъанавий тарзда талқин этиши мумкин. Бундан ташқари, педагогнинг муайян масалга жавоб излашга интилиши унда аҳамияттли бирор фактни ўтказиб юбормаслик учун қулай йўналиш ҳосил қилади. Агар ўқитувчи болаларнинг ҳатти-ҳаракатларини фақат тўғри идрок этиб, баҳо берса, уларни вужудга келтирган сабабларни чуқур кўра олсагина шу билан бирга ўзида сабот, ўзини тута билиш, сабр-тоқат, сезгирлик каби феъл-атвор хусусиятларини ривожлантира олсагина, юқоридаги вазифага эришиш мумкин. ўқитувчининг ў ўқувчиларини, уларнинг феъл-атворлари, тенгдошлари ва катталар билан муносабатларини турли воқеаларга, муаммоларга ва ҳоазоларга муносабатларини доимо ўрганиб ва билиб боришга интилиши муҳимдир.

Лекин ўқитувчи ўз ўқувчилари билан яқинроқ бўлишга ҳаракат қилар экан, баъзан тегишли дақиқаларда ўзи эшитмаслиги лозим бўлган нарсаларни эшитмасдан ўтиб кетиши лозим. Бунга сабаб эшитиш содобоисизлик бўлиши мумкинлиги, ёки вазият ноаниқ бўлиб турганда эшитиш дарҳол аниқлик киритиш зарурлигини тақазо қилишидир. ўқувчилар билан ўз муомаласини бақириқ ва майда-чуйда нарсаларга аралашинишга айлантириб юбормаслик учун кундалик ишларда ниманидир сезмай қолишни ўргатиш муҳимдир.

Ниҳоят, баъзан бирор нарсани тушунмай қолиш ҳам фойдали бўлади. Буларнинг ҳаммаси ўқитувчиларнинг ўқувчилар билан бўладиган кичик ихтилофларга барҳам беради, унга ўқувчилар билан бўладиган келишмовчиликларга тегишли даражада одоб

билан аралашувга ёрдам беради. В.А.Сухомлинский таъкидлаб ўтганидек, педагог болалар айниқса катта ёшдаги ўқувчилар ўртасидаги зиддиятларга жуда эҳтиёткорлик билан аралашуви лозим. У шунингдек зиддиятларнинг шундай соҳаси борки, унда педагогнинг аралашуви ниҳоятда чекланган бўлишиш, ҳамма келишмовчиликлар ва зиддиятлар ҳам коллективда муҳокама қилиш объекти бўлмаслиги мумкин ва лозим деб ҳисобланган эди.

Таянч тушунчалар:

Коммуникатив қобилият, такт, педагогик такт, мулоқот хусусияти, шахсий хусусиятлар.

Назорат саволлари:

1. Коммуникатив қобилиятга таъриф беринг.
2. Педагогик тактга қандай талаблар қўйилган?
3. Шахснинг ўзаро фикр алмашинув хусусиятлари қандай?
4. Ёрдамчи хислатлар ва хусусиятлар ҳақида сўзланг.